

EDITINO MODRÉ OČKO A DVOJFAREBNÉ OČKO JAKUBKOVO

THE BLUE EYE OF EDITH AND THE TWO-TONE EYE OF JAKUBKO

Hana Odokienko Fodorová

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy FF UMB v Banskej Bystrici

2.1.27. slovenský jazyk a literatúra, 3. rok štúdia, interná forma štúdia

hana.fodorova@gmail.com

Školiteľ: **doc. PaedDr. Jozef Tatár, PhD. (jozef.tatar@umb.sk)**

Kľúčové slová

Gejza Vámoš, Hana Zelinová, Jakubko, Editino očko, farebná symbolika

Key words

Gejza Vámoš, Hana Zelinová, Jakubko, Editino očko, colour symbolism

Projekt VEGA, ktorého súčasťou je predkladaný text, je zameraný na analýzu literárnych podôb dieťaťa a detstva v textoch slovenskej umeleckej prózy, ktoré nepatria do oblasti literatúry pre deti a mládež. Ide o diela reflektujúce detskú postavu s jej modelom sveta, s jej spôsobom videnia a chápania alebo o diela ťažiace zo zdrojov detstva. V našom prípade pôjde o texty, v ktorých sa optikou dospelého človeka spätne nazerá na funkcie, status, ovplyvňovanie či deformáciu postavy dieťaťa. (Bariaková – Kubealaková, 2013)

Budeme analyzovať a porovnávať jeden intencionálny a jeden neintencionálny text. Ako zdôrazňujú autorky projektu, detské postavy v nami vybraných dielach sú postavami, ktoré slúžia na demaskovanie spoločenských a kultúrnych problémov alebo sú nástrojom demonštrovania ideológie. Zmenou paradigmy nazerania na nami vybrané texty môže vzniknúť nový pohľad na ich zaužívané vnímanie. (Bariaková – Kubealaková, 2013) Analýza a interpretácia textov bude realizovaná prostredníctvom filtra farebnej symboliky, to však nevyčleňuje prácu s poetologickými a axiologickými stránkami diel.

Texty, ktoré budeme analyzovať, sú výraznými reprezentantmi obdobia svojho vzniku. Na jednej strane medzivojnová poviedka Gejzu Vámoša *Editino očko* (1925), ktorej hlavná postava je síce deväťročná Editka, ale tento text nie je venovaný detskému čitateľovi. Na strane druhej je tu dielo, z konca päťdesiatych rokov 20. storočia, próza Hany Zelinovej *Jakubko* (1959), ktorá je v prvom pláne určená deťom, no v druhom pláne rozpráva o socialistickom detskom hrdinovi s odvahou a presvedčením dospelého partizána a propaguje socialistické myšlienky. I keď sa to na prvý pohľad nezdá, obe diela majú niečo spoločné. Prvé prostredníctvom detskej postavy spoločnosť kritizuje a detabuizuje všednú krutosť života. Druhé dielo vyzdvihuje spoločenské ideály cez hrdinskú smrť mladistvého Cigána a všednú krutosť života lyrizuje, romantizuje a titanizuje. Na tematickej báze sú teda diela kontrastné, no z hľadiska formálneho (najmä vo výrazovej oblasti) sú spojené prácou s vizuálnymi (farebnými) prvkami. Pre obe diela je dôležitým motív očí. Jakubkovo dvojfarebné očko (*spoly čierne a spoly nebové*) je symbolom jeho inakosti a je s ním spätý jeho vstup do príbehu aj koniec jeho pôsobenia v príbehu rozprávanom adoptívnou mamou-babenkou. Vámošova Editka má očka obe modré, no v závere poviedky jej zostane modré už len jedno. Pravé očko sestry hlavného hrdinu je zohavené a s ním prichádza aj popud k pomste *slabých, nevinných obetí silných a namyslených* spojený s úvahami o duši. Krutosť osudu človeka je tu zastúpená Editiným očkom, kedysi modrým, usmievavým, vážnym, teraz majúcim belmo a vzbudzujúcim hrôzu.

Jakubkovo dvojfarebné očko

Milan Jurčo Zelinovej *Jakubka* obhajuje a píše, že: „Autorke vôbec nešlo o artikulovanie zápasu dvoch protikladných ideológií [...], ale o umelecké zobrazenie jedného z možných variantov adopcie výnimočnej postavy prostredím, ktoré ju spočiatku rezolútne a tvrdohlavo odmietalo“ (Jurčo,

1997, s. 67). Ak by sme si aj odmysleli zjavné narážky na režim v *Jakubkovi* (napr. fakt, že babenka rozpráva príbeh o Jakubkovi deťom z pionierskeho oddielu [s. 43] v červených šatkách [s. 17], ktoré sa pomenovali podľa tohto detského hrdinu), stereotypnosť zaznieva aj v realizácii farebnej symboliky v texte. Cigáni so zlatými náušnicami prichádzajúci do dediny na voze s červenými ojami a koníkmi s červenými kantárm; cigánka s bielou tvárou, čiernymi vlasmi a čiernymi očami; cigánča zabalené v kvetovanej šatke; medený kotlík so zlatými dukátmi na retiazke ako Jakubkovo cigánske dedičstvo – to všetko sú stereotypy, ktoré svojím spôsobom zapríčiňujú baladickosť a symbolickosť diela a podporujú kontrast medzi dedičanmi a Jakubkovými pokrvnými príbuznými – Cigánmi.

Jurčo sa pokúša o reinterpretáciu *Jakubka* „na základe analýzy jeho štylisticko-poetologických štruktúrne organizovaných prvkov“ (Jurčo, 1997, s. 61). Robí tak cez analýzu zvukových prvkov a symbolov v texte. Ako najťažšie dešifrovateľný symbol vníma Jakubkovo *dvojfarebné očko* s ambivalentnou významovou energiou symbolu. Podľa Jurča (1997, s. 66) „jeho čierna farba poukazuje na tajomný pôvod postavy [...], ale i na ťažké sociálne podmienky, v ktorých prišlo Jakubkovi vyrastať (...). Farba belasá či skôr nebová implikuje sociálnu perspektívu, o otvorenie ktorej sa Jakubko, obetujúc seba, aj sám nemalou mierou pričínal. Dvojfarebné očko zostalo otvorené aj po vyhasnutí života postavy: s nemou výčitkou zrkadlí život dieťaťa v nenaplnenej osobnej perspektíve“. S uvedeným možno súhlasiť, len s malou zmenou – ak je Jakubkovo dvojfarebné očko najťažšie dešifrovateľným symbolom, potom sú ostatné (farebné) symboly len veľmi triviálne a stereotypné.

Farebný idiolekt *Jakubka* je vcelku jednoduché určiť i bez hlbších analýz. Na jednej strane je červená, zlatá a medená spojená s motívom Cigánov (*červený voz, oje a kantáre koní; zlatá náušnica; medený kotlík*) a čierna a nebová zastupujú Jakubka. Jeho dvojfarebné očko je symbolom inakosti – domáceho a cudzieho zároveň. Cudzie je jasne zastúpené Cigánmi, ktorí dieťa priniesli. Domáce reprezentuje, ako uvádza Jurčo, „sociálnu perspektívu, o otvorenie ktorej sa Jakubko, obetujúc seba, aj sám nemalou mierou pričínal“ (Jurča, 1997, s. 66), teda Rusov (respektíve ruských partizánov). To, že Jakubko je zrejme synom Cigánky a Rusa, je napokon odhalené až v závere textu, keď si babenka uvedomí, že partizán, ktorý ju oslovil, je Rus: „*Ty si Rus? spýtala sa ticho. Da, mamuška, ruskij, povedal a žmurkol na mňa belasými očami*“ (Zelinová, 1987, s. 68). Belasá (nebová) je teda farbou Rusov-osloboditeľov. Vo využívaní farieb je znateľná istá baladickosť a romantizujúce tendencie, avšak estetická báza textu, ktorú Jurčo vyzdvihuje, nie je v symboloch vzťahujúcich sa na ideologické pretavovanie skutočnosti do jazyka (ako je to v prípade pozitívnej diskriminácie Cigánov a v exotizovaní ich inakosti prostredníctvom stereotypov), ale v idiolektickom (vlastnom) používaní symboliky farieb znateľnom v motíve kvetov.

Prácu s farebnosťou kvetov akcentuje aj Jurčo (1997, s. 65): „Priam príkladný je [...] viacrozmerne kontrast binárnej dvojice oleander – kaška. Cudzina – domov, to je základný protiklad tejto dvojice [...]. Oleander je stará kultúrna rastlina, svojím pôvodom orientálna, ktorá sa na naše územie dostala z geografického priestoru, odkiaľ prišli aj Jakubkovi predkovia. [...] Pôvodný oleander vyhynul v tom istom roku, v ktorom sa pominula Zunijka. Nový už má iný kvet a vyjadruje inú skutočnosť. Biela farba okvetia bola odbleskom Zunijkinej vnútornej čistoty, jej nevinnosti i bezradnosti. Ružová je znakom teplých, harmonických vzťahov babenky a Jakubka.“ O žltej kaške, ktorá kvitla Jakubkovi pri uchu, keď padol mŕtvy na zem, Jurčo tvrdí, že tento symbol jari je aj symbolom dovŕšenia „procesu prírodno-spoločenskej integrácie“ (1997, s. 65) postavy. Teda, že až po jeho smrti sú schopní obyvatelia dediny Jakubka prijať.

Jurčove úvahy o symbolike farieb kvetov v *Jakubkovi* sú podnetné a v mnohom potvrdzujú aj náš výklad. Biela sa aj na inom mieste spája so Zunijkou: „*Tvár biela a čierne vlasy. Zuby biele a čierne oči*“ (Zelinová, 1987, s. 24). Biela však nemusí zastupovať práve Zunijkinu vnútornú čistotu, nevinnosť a bezradnosť, ale je jednoducho len farbou, s ktorou je Zunijka spätá. Babenke sa spája s bielym oleandrom určitý (farebný) obraz: „*Pozerala som na ňu i ja a verte mi, nič také pekné som ešte nevidela, ako boli tie biele kvety a pod nimi Zunijkina tvár*“ (Zelinová, 1987, s. 10). Iný (farebný) obraz predstavuje Jakubko sediaci pod oleandrom: „*Jakubko sedel pod oleandrom, ale nie pod tým, pod ktorým sedávala jeho mať Zunijka. Ten dávno už vyhynul, a teraz, keď si tak spomínam, kedy to vyhynul, prichodí mi na um, že v tú zimu, keď Jakubka priviezli. Z jari nato som zasadila iný štiepok, ktorý bol už dávno taký ako ten biely, ale zakvital ružovým kvetom*“ (Zelinová, 1987, s. 10). Je diskutabilné, či ružová symbolizuje harmonický vzťah babenky a Jakubka (Jurčo) alebo je len

symbolom detstva a mladosti, niečoho nového, alebo ide len o estetizujúci prostriedok, ktorý má odlíšiť minulosť od prítomnosti. S istotou však možno tvrdiť, že práve tu sa ukazuje Zelinovej talent a zmysel pre symboly (rovnako ako v práci so zvukovými prvkami, ktoré majú silný baladický podtext a umocňujú estetické pôsobenie diela) a že akékoľvek prispôbovanie výraziva textov ideológii vedie k schematizácii, typizácii a stereotypnosti autorského jazyka (idiolektu). Aj preto sa nazdávame, že symbolika farby nie je prispôbená detskému čitateľovi, ale čitateľovi (a najmä kritikovi) dobovému. *Jakubko* teda nie je celkom literatúrou pre deti, ale skôr (dobovo) spoločensky prípustnou literatúrou s detským hrdinom.

Editino modré očko

Už v úvode sme pripustili, že Vámošova Editka je síce detskou postavou, ale text nie je určený detskému čitateľovi. Zatiaľ čo jazyk v *Jakubkovi* je zjavne nasmerovaný na detského čitateľa (i keď určenosť diela detskému čitateľovi sa podľa nás oslabuje využívaním symbolov zakódovaných v texte), *Editino očko* je reflexívnym prozaickým textom s prvkami naturalizmu. Vámošov rozprávač prehovára k Editke, svojej sestre, ktorú si obľúbil, i keď bol voči malým deťom „predpojatý“ a pokladal ich za „nečisté, neslušné, stále vrieskajúce, neovládateľné, mrzké, malé bytosti, s ktorými najlepšie nemať nič spoločné“ (Vámoš, 1924, s. 85). Ona je mu potechou, keď je otrávený a na prechádzkach jej vypovie mnohé zo svojho vnútra, zatiaľ čo Editka počúva a jej modré vážne usmievavé oči sú mu potrebou. Pri nej sa mení a uvoľňuje. Vymýšľajú si spolu plány, ako pôjdu do Afriky medzi Zulukaftrov a budú ich liečiť.

Farby sú vo Vámošovej poviedke dôležitým emocionálno-expresívnym prvkom. Spája sa s nimi opis konkrétnych aj abstraktných prežitkov hlavnej postavy. Vonkajší opis Editky je v texte veľmi podstatný: „*Taká jemná porcelánová figúrka. Človek by sa jej bál dotknúť, aby ju neporušil, nerozbil. Jej modré, veľké očká, z čistej, trochu rumenej tváričky, vážne sa dívajú na mňa. Pohľadím jej plavé, hodvábné vlásy*“ (Vámoš, 1924, s. 85). Estetický vzťah Editky sa totiž zmení a s touto zmenou prichádza aj zmena vo vnímaní sestry svojím bratom: „*Z bielej hmly sa vynorila Editkina tvár, maličkovej mojej Editky, ktorú som mal najradšej na svete. Editkino pravé očko nebolo už modré a vážne usmievavé, bolo zohavené. Namáhal som sa, chcel som vidieť, vsugerovať si do tej bielej hmly jej starú tvár, tú krásnu, jemnú, bledú, filigránsku tváričku s dvoma modrými, vážnymi očkami. Márne som si sugeroval, ako keby nebola nikdy ináče vypadala, nemohol som si spomenúť na jej ešte predvčerajšiu tváričku, na jej usmievavé pravé očko*“ (Vámoš, 1924, s. 94). Editkino nešťastné zranenie v ňom vyvoláva pocit pomsty a vzbudzuje v ňom temné emócie. Podobne ako pri strate milovaného morčata Pištu, keď chcel „*naučiť silných a namyslených, čo je to bolesť*“ (Vámoš, 1924, s. 91) a vykynožil všetky „*kočky*“ z ostrova. Obracia sa k Bohu („*Pane, povedz, čo chceš od Editky, čo ti urobila Editka?*“ (Vámoš, 1924, s. 94)) a obviňuje ho z toho, že stvoril človeka s „*nesmyselnými komplikovanými, bezúčelnými, zbytočne, krížom-krážom prekrútenými, labilnými, neodolnými orgánmi*“ (Vámoš, 1924, s. 95) a dal mu dušu, ktorá „*je tvorená len na to, aby trpela, znášala neustále hrubé útoky toho nemotorného, barbárskeho mechanizmu*“ (Vámoš, 1924, s. 95) – tela.

Na Editinom kedysi modrom pravom očku je po úraze belmo. Biela farba sa v texte objavuje najmä tam, kde rozprávač opisuje abstraktné negatívne emócie. Keď odíde z nemocnice od zranenej Editky, nemôže spať, tak zájde k rieke, kde sa parí horúca voda vyvierajúca zo zeme s chladným vzduchom a žiada o radu *biele hmly/pary*, ktoré sa menia na *biele mátohy*: „*Tie biele mátohy z druhého brehu prídu až ku mne, zahalia mi obzor kol kolom, už ani bankovské kopce nevidím, nevidím už nič, len hustú bielu hmlu, čo ma obklopuje a v nej vidím – márne si zakrývam oči – z nej sa díva na mňa, márne sa chcem vkolísat do bezvedomia – Editino zohavené očko*“ (Vámoš, 1924, s. 96).

Základná monochromatická dvojica, biela a čierna, sa realizuje v texte aj vo svojom bežnom výklade. Čierna ako farba noci a kávy a biela ako farba papiera a morčiatka (domáceho miláčika, o ktorého príde hlavný hrdina). Čierna a biela vystupujú aj v kontraste: „*v čiernej noci [...] ma šialená túha vedie k bielému papieru, aby som vlial do pera svoju lásku i svoju nenávisť k tomuto svetu a k ľuďom, ktorých predsa, predsa len nekonečne milujem*“ (Vámoš, 1924, s. 88). Čierno-biely kontrast autor vytvára aj pri nočnom únose bieleho morčiatka Pištu, ktoré unieslo „*nejaké temné zviera so*

zelenými, fosforeskujúcimi očami“ (Vámoš, 1924, s. 91). Zelená s efektom fosforeskovania dodáva celej situácii ešte zlovestnejší podtón.

Je zrejmé, že Vámoš nevyužíva farby náhodne, ale ich zámerne vkladá do textu. Farebné pomenovania nemajú v *Editinom očku* síce vždy symbolickú podstatu, ale ich funkcia je takmer vždy expresívna a v texte majú svoje pevné miesto. Najzaujímavejším je však motív Editinho modrého očka, ktoré sa svojou zmenou po úraze stáva stimulom pomsty Editinho brata a zároveň mení aj jeho celkový náhľad na svet: „Hoj, dušu mi páli, myseľ mi vrta a kalí to Editino, Editino očko“ (Vámoš, 1924, s. 98). Tento takmer až básnický výrok v závere poviedky je kľúčovým a akcentuje sklamaný a zropaný tón poslednej repliky Editkinho brata, ktorá zaznie na jej otázku „Však, že budem vašou asistentkou a že ma vezmete so sebou do Afriky, medzi Zulukafrov?“, „Neviem, Editka, neviem“ (Vámoš, 1924, s. 98). Akoby všetko Editkiným úrazom skončilo a už nič nemalo zmysel.

Vámošova poviedka je zaradená v čítankách pre stredné školy a aj keď v nej vystupuje detská postava a nejde o intencionálnu literatúru, v texte absentuje zložitá práca so symbolmi prítomná v Zelinovej *Jakubkovi*, v primárne intencionálnej literatúre. Oba texty reprezentujú úplne odlišné literárne kategórie – odlišná narácia, postavy, žáner, odlišná poetika i noetika – no predsa majú niečo spoločné. Oba príbehy rozprávajú osoby, ktorých život zmenil konkrétny detský hrdina s rovnakými výrazným príznakom – farbou očí. Oči oboja príbehy otvárajú, aj uzatvárajú. V oboch textoch sú oči a ich farba signifikantným prostriedkom a ponúkajú tak interpretačný priestor zatiaľ neodhaleným konotáciám. Dôležitým spoločným znakom oboch textov je tiež to, že deti tu nevystupujú ako platné literárne postavy predstavujúce detskú postavu s jej modelom sveta a s jej spôsobom videnia a chápania, ale ako nositelia myšlienok a pocitov niekoho iného. V prípade *Jakubka* je detská postava nástrojom demonštrovania ideológie a ideálu hrdinu SNP. A v prípade *Editinho očka* slúži detská postava na demaskovanie myšlienok a pocitov hlavného hrdinu. Prostredníctvom postavy Editky sa dozvedáme o vnútorných pohnútkach jej brata, o jeho pocitoch pomsty a ambícií „naučiť silných a namyslených, čo je to bolesť“. Ide o prieniky so spoločenskými a kultúrnymi problémami doby, ktoré Vámoš a Zelinová vkladajú do úst svojich rozprávačov zo zámerom kritizovať alebo, naopak, vyzdvihovať dobové idey, a to všetko prostredníctvom detských postáv.

Príspevok vznikol ako súčasť riešenia grantového projektu VEGA 1/0100/14 *Obraz dieťaťa a detstva v textoch slovenskej umeleckej literatúry*.

Literatúra

- JURČO, Milan. 1997. Štýl – index žánrovej charakteristiky príbehu. In: *Dotyky a prieniky nad textami diel literatúry pre deti a mládež*. Banská Bystrica : Rektorát Univerzity Mateja Bela a Fakulta humanitných vied UMB a SKLANÁ RUŽA, 1997, s. 60 – 67. ISBN 80-967526-1-8
- VÁMOŠ, Gejza. 1924. Editino očko. In: *Sborník mladej slovenskej literatúry* [redigoval Ján Smrek]. Bratislava : Sväz slovenského študentstva, 1924, s. 85 – 98.
- ZELINOVÁ, Hana. 1987. *Jakubko*. Bratislava : Mladé letá, 1987. 68 s.

Summary

The article deals with literary representations of child and childhood in Slovak literary fiction. It was written as part of VEGA project. Both analysed texts use a perspective of adult narrator through which we can unmask the functions, status and shift/deformation of a child hero. One of the texts was meant for child reader, the other was not. In one case the character of a child serves the purpose of demonstrating the social and cultural phenomena (Gejza Vámoš: *Editino očko*), in the other the child serves the purpose of ideology (Hana Zelinová: *Jakubko*). But, even though they belong to different literary platforms, the texts have something in common – they are both told by someone whose life was changed by a child with the same characteristic feature – colour of their eyes. The eyes and their colour bear a significant role in the texts and may thus lead to a number of – so far undiscovered – connotations. Another important common feature is, that the child in both texts doesn't act on its own, but as a representative of someone other's thoughts and feelings. In

case of *Jakubko*, the child hero is the author's tool of demonstrating ideology and its ideal of national resistance against fascism. In case of the *Editino očko*, through child the thoughts and feelings of the main character are uncovered.